

Εγκαινιάστηκε ο πρώτος Ιερός Ναός του Αγίου Δαυΐδ στη Δράμα

[Μητροπολιτικό Έργο / Ι.Μ. Δράμας](#)

Την Κυριακή 1η Νοεμβρίου στα Κουδούνια Δράμας, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δράμας κ. Παύλος τέλεσε τα εγκαίνια του παλαιού Ιερού Ναού που χτίστηκε από τους πρόσφυγες και ανακαινίστηκε εκ βάθρων και ανακατασκευάστηκε.

Ο Ιερός Ναός αφιερώθηκε στη μνήμη του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Αγίου Δαυΐδ του Μεγάλου Κομνηνού, των τριών τέκνων του βασιλοπαίδων Γεωργίου, Βασιλείου, Μανουήλ και του ανηψιού του και διαδόχου του θρόνου Αλεξίου, που μαρτύρησαν στην Κωνσταντινούπολη την 1η Νοεμβρίου του 1463.

Είναι ο πρώτος ναός που αφιερώθηκε στους αγίους αυτούς μάρτυρες όπως ανέφερε στην ομιλία του ο Σεβασμιώτατος έκδηλα συγκινημένος γιατί τον αξίωσε ο Θεός να εκπληρώσει το χρέος του Ποντιακού Ελληνισμού στη μαρτυρική

Δράμα. Πριν την απόλυση ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης ευχαρίστησε τον προιστάμενο του Ιερού Ναού π. Χαράλαμπο Παπαεμμανουήλ και τους ενορίτες για την ανακαίνιση του Ιερού Ναού και απένειμε στον π. Χαράλαμπο το Οφφίκιο του Οικονόμου.

Ακολουθεί η ομιλία του Σεβασμιωτάτου και πλούσια φωτογραφικά στιγμιότυπα:

**ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΔΡΑΜΑΣ κ. ΠΑΥΛΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΟΥ ΕΝ ΚΟΥΔΟΥΝΙΩΣ ΔΡΑΜΑΣ ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΑΒΙΔ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΥΙΩΝ ΑΥΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΙ
ΤΟΥ ΑΝΕΨΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΧΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ**

ΚΥΡΙΑΚΗ 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2020

15 Αὐγούστου 1461. Ὁ Μωάμεθ ὁ πορθητὴς μετὰ ἀπὸ σκληρὴ πολιορκία καταλαμβάνει τὴν πρωτεύουσα τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, τὴν Τραπεζούντα. Ἡ ὑστατὴ ἰσχυρὴ ἐπαλξὴ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀνατολή ἐπαψε νὰ φωτίζει. Ἡ αὐτοκρατορία ἐσβέσθη καὶ ἡ κληρονομία ἡμῶν μετεστράφη ἀλλοτρίοις. Ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Πόντου ἔζησε δύσκολες καὶ κρίσιμες στιγμές. Πολλές φορές αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάσα τοῦ θανάτου. Καὶ αὐτὸς ὅμως ὁ θάνατος στὸ προπύργιο αὐτοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ ὀνομάζεται Πόντος, δὲν ἀντίκρουσε τίποτε ἄλλο παρὰ ψυχρὴς ὀρθῆς καὶ ἀκατάβλητῆς ἀπόφαση.

Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας Δαβίδ, ὁ Μέγας Κομνηνός, ὁμηρὸς στὰ χέρια τοῦ πορθητῆ μαζὶ μὲ τὰ τρία τοῦ παιδιὰ καὶ τὸν ἀνεψιό του καὶ διάδοχο Ἀλέξιο τὸν Ε΄ ἐκτοπίζεται στὴν Ἀδριανούπολη. Ἡ σωτηρία τῆς Τραπεζούντας εἶναι ἀσφαλῶς ἀδύνατη.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἀγριότητα τῆς ἄλωσης ὑπῆρξε μικρότερη λόγῳ τῆς συνθηκολογήσεως. Συνήθεια ὑπάρχει γιά κάθε καταστροφή νά ρίχνονται οἱ εὐθύνες μόνο στούς ἡγήτορες. Τά πραγματικά ὅμως αἷτια ἐνυπάρχουν σέ σύνθετες καταστάσεις καί ἡ νηφάλια διάγνωση παραθεωρεῖται. Αὐτός πού ἔχει τήν ἀτυχία νά κυβερνᾷ τίς τελευταῖες αὐτές ὥρες καί νά ὑφίσταται τούς κλονισμούς τῆς καταστροφῆς, αὐτός εἶναι καί ὁ ἐκ τοῦ προχείρου ὑπεύθυνος, ὁ ἄνανδρος, ὁ προδότης. Τέτοιο διπλό θῦμα ὑπῆρξε καί ὁ αὐτοκράτορας Δαβίδ.

Ἐδῶ πρέπει νά τονίσουμε ὅτι πάρα πολλοί ἦσαν ἐκεῖνοι πού θεωροῦσαν τήν ἀντίσταση μάταιη καί ἐπέβαν γιά τή λύση τῆς συνθηκολογήσεως ἐλπίζοντας ὅτι θά ἐμετριάζετο τό κακό καί ἡ ὁργή τοῦ πορθητοῦ. Ἐμᾶς ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρει τό τέλος τοῦ αὐτοκράτορα.

Τό ἀνώνυμο συναξάριο τοῦ γένους μέ λιτές γραμμές ἀναφέρεται στό μαρτυρικό του τέλος.

«Κατά τήν 26ην τοῦ μηνός Μαρτίου τῆς ΙΑ΄ Ἰνδικτιῶνος τοῦ 1463 ἔτους, ἡμέρα Σαββάτω, πικροτάτῃ, ὥρα γ΄ ἐκρατήθη ὁ Ἅγιος ἡμῶν Αὐθέντης καί Βασιλεὺς Τραπεζοῦντος κύριος Δαβίδ ὁ Μέγας Κομνηνός ἐν Ἀνδριανουπόλει καθειροχθεὶς σύν ἀλύσεσι ἐν τῷ Πύργῳ».¹

«Ἐν δέ τῇ πρώτῃ Νοεμβρίου, ἡμέρα Κυριακή καί ὥρα τετάρτη τῆς νυκτός ἐτελειώθη τῷ ξίφει ὁ αὐτός σύν ἅμα τοῖς τρισὶν αὐτοῦ υἱοῖς καί τῷ ἀνεψιῷ, τῷ 1463 Ἰνδικτιῶνος ΙΒ΄ ἐν Κωνσταντινουπόλει».²

Οἱ παραπάνω συναξαριακές σημειώσεις βρίσκονται σέ μεμβράνινο χειρόγραφο εὐαγγελιστάριο τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου στή νῆσο Χάλκη. Τώρα τό χειρόγραφο μέ τίς ἐνθυμίσεις βρίσκεται στό σκευοφυλάκειο τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Όταν ο Δαβίδ παρουσιάσθηκε στον Μωάμεθ αυτός του πρότεινε ένα από τα δύο, ή να μείνει ζωντανός εφόσον απαρνηθεί την πίστη του ή να θανατωθούν αυτός και όλη η οικογένειά του. Από την τρομερή αυτή πρόταση ο Δαβίδ διάλεξε τη δεύτερη λύση λέγοντας με παρησία στον Μωάμεθ ότι : «Κανένα μαρτύριο δέν πρόκειται να μέ φέρει στο σημείο ν' απαρνηθώ την πίστη των πατέρων μου». ³ Έτσι πέρασε ο Δαβίδ στην αιωνιότητα ανταλλάσσοντας τη βασιλική αλουργίδα μέ τό φωτοστέφανο του μάρτυρα.

Όλοι όσοι ασχολήθηκαν μέ τό τραγικό τέλος της Τραπεζουντιακής αυτοκρατορίας κατατάσσουν τόν Δαβίδ στη χορεία των μαρτύρων, εκφράζοντας την κοινή συνείδηση του εκκλησιαστικού πληρώματος.

Ο Σάββας Ίωαννίδης στο έργο του «Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος» γράφει : «Και ο Έλληνισμός, προς τιμή του, έχει να επιδείξει δύο αυτοκράτορες, έναν να πεθαίνει μέ γενναιότητα πολεμώντας για την πατρίδα, τόν Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, και έναν να μαρτυρεί για την πίστη του. Δηλαδή τόν τελευταίο αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Δαβίδ, τόν Μεγάλο Κομνηνό.

Και έτσι καθώς δύο είναι τά στοιχεία της έθνικης ύπαρξης του όλου Έλληνισμού, δηλαδή ή πίστη στην πατρίδα και ή θρησκεία, ή Θεία πρόνοια συνεισφέρει σ' αυτόν μέ τόν Κωνσταντίνο ως έφορο και ήρωα του Έλληνισμού και μέ τόν Δαβίδ ως έφορο και ήρωα του χριστιανισμού». ⁴

«Αλλά και μάρτυρες τῆς πίστες ἔγιναν πολλοί σέ πολλά μέρη, ἀκόμα καί σήμερα ἀνάμεσα στά ἀπρόσιτα χριστιανικά χωριά καί ἔχουν ὑποστεῖ μαρτυρικές διώξεις. Καί πρῶτος ἀπ' ὅλους εἶναι δίκαιο νά μνημονευθεῖ ὁ τελευταῖος ἀπό τοὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς, ὁ Δαβίδ, μαζί μέ τὰ παιδιά καί τοὺς συγγενεῖς του, πού προτίμησε τό μαρτυρικό θάνατο ἀντί νά ζήσει καί νά ἀπολαύσει τιμές, ὅπως ἔκαναν ἄλλοι πού εἶδαμε, οἱ ὁποῖοι ἐπιθύμησαν τὰ πρόσκαιρα ἀντί γιά τὰ αἰώνια καί τήν ἐφήμερη ἐκτίμηση ἀντί γι' αὐτήν πού προέρχεται ἀπό τόν Θεό καί τοὺς ἀνθρώπους».⁵

Ὁ λόγιος ἀρχιμανδριτής Πανάρετος Τοπαλίδης, ἡγούμενος τῆς ἱστορικῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Βαζελῶνος στό περισπούδαστο ἔργο του «Ὁ Πόντος ἀνά τοὺς αἰῶνας», σχολιάζει ὡς ἑξῆς τό μαρτυρικό τέλος τοῦ αὐτοκράτορα : « καί μετὰ τινες μῆνες τίθεται ὡμῶς ἀντιμέτωπος τοῦ διλήμματος, ἢ νά ἐξομώσει, ἢ νά σφαγῇ μετὰ τῶν τέκνων του. Προεῖλετο τό δεύτερον καί εἶδε σφαζομένους τοὺς υἱοὺς του καί τόν ἀνεψιόν του Ἀλέξιον καί μετ' αὐτοὺς ἐσφάγη καί αὐτός ἐπὶ λόφου καλουμένου «Πέγιογλου» ὑπὸ τῶν Τούρκων, καί κειμένου ἀντίπεραν τοῦ λόφου ἐφ' οὗ μαχόμενος ἔπεσε πρό δέκα ἐτῶν ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος. Καί οὕτω συνεπληρώθη τό μαρτύριον τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν δυὸ αὐτοκρατόρων αὐτοῦ, τοῦ μέν πεσόντος ἐν μάχῃ ἀμύνης ὑπὲρ ἐλευθερίας, τοῦ δέ σφαγέντος ἐν μαρτυρίᾳ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας».⁶

Ὁ ἐκλεκτός Πόντιος ἐπιστήμονας Ὀδυσσεὺς Λαμπίδης σχολιάζει: «Τραγικός ἦρως ὁ Δαβίδ, διὰ τοῦ θανάτου σφραγίζει τήν ἱστορίαν τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Ἡ μοῖρα δέν ἠθέλησε νά χορηγήσῃ εἰς αὐτόν τόν θάνατον ἑνὸς πολεμιστοῦ, ἀλλὰ ὥρισεν εἰς αὐτόν τό τέλος ἑνὸς μάρτυρος «ξίφει τελειοῦται» ».⁷

Ἀπό τίς παραπάνω μαρτυρίες καί ἀπόψεις, ἀβίαστα συμπεραίνουμε ὅτι βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕναν μάρτυρα στεφανωμένο καί δικαιωμένο ἀπὸ τόν δικαιοκρίτη Θεό, ἀδικημένο ὅμως ἀπὸ ὀλόκληρο τόν ἑλληνισμό, ἀφοῦ δέν προβάλλεται ἡ θυσία του καί δέν τιμᾶται τό μαρτύριό του. Πολλοί εἶναι οἱ λόγοι γιά τοὺς ὁποίους δέν τιμήθηκε πρεπόντως ὁ μάρτυς Βασιλεύς. Ἦρθε ὅμως ἡ ὥρα ἐμεῖς οἱ ἀπόγονοι καί κληρονόμοι τῆς Τραπεζουντιακῆς αὐτοκρατορίας νά ἀναδείξουμε τήν κοινὴ συνείδηση περὶ τοῦ μαρτυρίου του ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ, νά ἀποδώσουμε πρὸς αὐτόν τὰ ὀφειλόμενα ὡς υἱοὶ φιλοπάτορες καί νά ἐπαληθεύσουμε τήν χρυσοστομικὴν ρῆσιν πού λέγει : «ὥσπερ γάρ τόν ἥλιον ἀμήχανον σβεσθῆναι, οὕτω καί τήν μνήμην τῶν μαρτύρων».⁸

Ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης στό ἐπιστημονικό του ἔργο : «Ἀγιολόγιο τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας» γράφει τά ἑξῆς γιά τό χρέος μας ἔναντι τῶν μαρτύρων πού βρίσκονται στήν ἀφάνεια χωρίς νά ἀποδίδονται σ' αὐτούς οἱ νενομισμένες τιμές : «Διά τοῦτο ἔχομεν καθήκον ἱερόν νά ἀναστήσωμεν τοὺς νεκρούς ἐπὶ τῆς γῆς καί ζῶντας ἐν τοῖς οὐρανοῖς, νά ἀποδώσωμεν εἰς τήν Ἐκκλησίαν τήν δόξαν αὐτῆς καί τό κάλλος, τὰς μορφάς καί τά ὀνόματα τῶν ἡρώων τῆς πίστεως, οἵτινες διά τοῦ αἵματος αὐτῶν, καί διά τοῦ βίου αὐτῶν ἐστερέωσαν τά θεμέλια αὐτῆς καί εἶναι μέρος τοῦ ἀκηράτου στεφάνου αὐτῆς, ἀδάμαντες ἐκπεσόντες ἐκ τοῦ πολυτίμου στέμματος, θησαυρός ἱερὸς τῆς ἡμετέρας πίστεως. Ἔχομεν ἱερὸν καθήκον νά ἀναζητήσωμεν καί εὕρωμεν τοὺς κρυπτομένους ἀπὸ τά νέφη ἀστέρας καί τοποθετήσωμεν εἰς τό ἡρῶν τῆς πίστεως. Αἱ κατὰ ἀνατολὰς Ἐκκλησίαι διά τὰς περιπετείας αὐτῶν ἀπώλεσαν τόν ἴδιον αὐτῶν κώδικα καί τά δίπτυχα καί τὰς περγαμηνάς αὐτῶν διεσκορπίσθησαν εἰς τοὺς τέσσαρας ἀνέμους ὑπὸ τῆς λύσης τῶν ἐχθρῶν καί ἠφανίσθησαν πολλά πολύτιμα τῆς κληρονομίας ἡμῶν μνημεῖα καί πειστήρια· ἐναπέμειναν ὅθεν γεραρά λείψανα καί ταῦτα ἀπόκεινται εἰς ἡμᾶς νά περισυλλέξωμεν μετ' εὐλαβείας».⁹

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας τόν πρῶτο λόγο στήν ἀναγνώριση ἑνὸς ἁγίου ἔχει τό πλήρωμα τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας. Ἡ αὐθόρμητη ἀναγνώριση ἀπὸ τήν συνείδηση τῶν πιστῶν εἶναι καθοριστικός παράγων. Εἰδικά γιά τήν τιμή στοὺς μάρτυρας ὁ πολυγραφώτατος Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης παρατηρεῖ : «τῶν μαρτύρων τά λείψανα προσκυνοῦνται ὡς ἅγια καί χωρίς θαυμάτων καί εὐωδίας, μέ τό νά γίνεται φανερόν εἰς

δλους διά τῆς ἐμπράκτου ἀποδείξεως τοῦ μαρτυρίου, ἡ εἰς Θεόν τελεία πίστις καί τελεία ἀγάπη αὐτῶν».¹⁰

Καί ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος παρατηρεῖ τά ἑξῆς : « ἡ πού ἠκούσθη εἰς τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ οἱ Θεῖοι Μάρτυρες νά καρτεροῦν τήν ἐπίγειον κρίσιν νά κυρώσῃ τό μαρτύριόν τους, καί νά βεβαιώσῃ ἐκείνους, ὅπου ἤδη ἐσφράγισαν τό τέλος τους μέ τήν ὁμολογίαν τῆς θείας πίστεως, καί τοὺς ὁποίους εὐθύς ἐν τῷ ἅμα ὁ ἀγωνοθέτης Χριστός ἄνωθεν ἐστεφάνωσεν ; Τί ἄλλο εἶναι ἡ ἐορτή, παρὰ μακαρισμός καί δόξα καί τιμή, καί νά προβάλλωμεν εἰς τόν Θεόν πρέσβυν καί μεσίτην τόν ἐορταζόμενον, διά νά λαμβάνωμεν δι' αὐτοῦ παρὰ Θεοῦ τῶν ψυχικῶν μας παθῶν τήν ἴασιν ; Εἶναι ἄλλο τίποτα ἡ ἐορτή παρὰ ταῦτα ; Ἐπειτα δέν ἤκουσαν ποτέ τους, πῶς εὐθύς ὅπου πέσῃ εἰς τήν γῆν ἡ κεφαλή τοῦ Μάρτυρος, οἱ παρόντες Χριστιανοί ἀπό ψυχῆς καί καρδίας χαίροντες, καί τόν Θεόν δοξάζουσι καί τόν Μάρτυρα μακαρίζουσι».¹¹

Ὁ Βασιλεὺς Δαβίδ θυσίασε πρόθυμα τά πάντα, Πατρίδα, γένος, ὑπαρξή, οἰκογένεια, γιά τήν ἀγάπη τοῦ ἐπουρανίου βασιλέως Χριστοῦ. Εἶναι ἡ καλή ἀπαρχή τῶν Νεομαρτύρων τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ. Γι' αὐτό δέν πρέπει ἡ λήθη νά καλύψῃ μέ τό σιωπηλό της πέπλο τό μαρτυρικό θάνατο τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος Δαβίδ γιά πολλοὺς σοβαροὺς λόγους, πού ἔχουν σχέση μέ τήν ἐθνική μας, τήν Ὁρθόδοξη αὐτοσυνειδησία μας καί τό μέλλον μας στό ἱστορικό γίνεσθαι.

Πρέπει νά τιμοῦμε τήν ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου του ἀποδεικνύοντας σέ ὅλους ἐκείνους, πού ἴσως συνέφερε νά παραδοθεῖ στήν ἀφάνεια τό πρόσωπο αὐτό καί τό μαρτυρικό του τέλος, ὅτι τά παιδιά τῶν ξεριζωμένων, ὅσο περνοῦν τά χρόνια, ὄχι μόνο δέν ξεχνοῦν ἀλλά περισσότερο μέ ἱερὸ δέος ἐγκύπτουν στήν προγονική ἱστορία, τῇ σπουδάζουν καί ἀντλοῦν διδάγματα, ἀξίες καί δύναμη καί προχωροῦν καί διαπλέουν σ' ὅλον τόν κόσμο μέ τήν «Ἀργώ» πού δέν σταμάτησε τό ταξίδι της. Τά παιδιά τῶν ποντίων δέν ξεχνοῦν, διότι ἤχεϊ μέσα τοὺς ἡ φωνή τῶν Πατέρων τους, ὅπως τήν διασάλπισε ὁ αἰμίμηστος Λεωνίδας Ἰασωνίδης : «Ξηρανθήτω ἡμῖν ὁ λάρυγξ, ἐάν ἐπιλαθόμεθά σου ὦ πάτριος ποντία γῆ».

Ἐχοντας τά παραπάνω ὑπ' ὄψιν θεωρῶ ιδιαίτερη τιμή καί εὐλογία πού ἐγώ ὡς Πόντιος Ἱεράρχης ἐκίνησα τίς ἱεροκανονικές διαδικασίες γιά τήν κατάταξη στοῦ ἀγιολόγιου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ Δαυίδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ, τῶν τριῶν τέκνων του Βασιλείου, Γεωργίου, Μανουήλ καί τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ καί διαδόχου τοῦ θρόνου Ἀλεξίου πού μαρτύρησαν στήν Κωνσταντινούπολη τήν 1^η Νοεμβρίου τοῦ 1463.

Τό ἱερὸ ἔργο τῆς ἀγιοκατατάξεως πραγματοποιήθηκε τό 2013 κατὰ τό ὁποῖο συμπληρώθηκαν 550 χρόνια ἀπό τό μαρτύριό τους.

- ¹ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, «Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», Ἀθῆναι 1933, σ. 521.
- ² δ.π., σ. 522 (Σκευοφυλάκειο Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀριθμ. 8, φύλ. 294α).
- ³ WEISZWELTGESCHICTE – GRAZ LEIPZIG 1892 VII 117.
- ⁴ Σάββα Ἰωαννίδη, «Ἱστορία καί στατιστική τῆς Τραπεζοῦντος», Θεσσαλονίκη 1988, σ. 95 (Α΄ ἐκδοσις Κωνσταντινούπολις 1870).
- ⁵ δ.π., σ. 124.
- ⁶ Ἀρχιμ. Παναρέτου Τοπαλίδου, «Ὁ Πόντος ἀνά τοὺς αἰῶνας», Δράμα 1929, σ. 63-64.
- ⁷ Ἀρχεῖον Πόντου, Ἀθῆναι 1961, τόμος 24, σ. 28.
- ⁸ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, εἰς τὸν Ἅγιον Ἱερομάρτυρα Φωκᾶ, MIGNE, P.G. 50,699.
- ⁹ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, «Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας», Ἀθῆναι 1995, σ. ιε΄.
- ¹⁰ Ἀγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου, «Νέον Μαρτυρολόγιον», Ἀθῆναι 1961, σ. 24.
- ¹¹ Π.Β.Πάσχου, «Ἐν ἀσκήσει καί μαρτυρίῳ», Ἀθῆναι 1996, (Ἀθανασίου Παρίου περὶ νεομαρτύρων), σ. 81-82.

Δείτε τα πλούσια φωτογραφικά στιγμιότυπα:

